

*Әл-Фараби атындағы
Қазақ ұлттық университетінің доценті,
филология ғылымдарының кандидаты
Мәмбетов Жолдасбек Ормаханұлы*

Зейнолла Қабдоловтың қазақ өлеңі туралы толғамдары

Ой мен сезім бірлігінен туындайтын өлең сөздің сыры мен сипатын танытатын З.Қабдоловтың ғылыми пайымдаулары өз алдына арнай зерттеуді қажет ететін көлемді дүние. Әр зерттеушінің өлеңнің мазмұны мен көркемдігіне берер бағасы мен байламы әр алуан болғанымен, сол талап пен талғамның әр кезде бір арнада тоғысып, қаламгер мен оқырманға ой салатыны сирек кездеседі. Қабдоловтың сонау 50-шы жылдардан күні кешеге дейінгі өлең туралы толғамдарын саралай отырып, өлеңге қойылар талап пен талғамның қыры мен сырын жете меңгерген сирек талант екенін бағамдаймыз. Ол зерттеушінің өлеңді сырттай ғана тамашаламай кез келген сөз бен ырғақтың, образды бейненің терең қыртысына бойлай еніп, суретті сөздің болмыс бітімін тап басып, эстетикалық талғаммен жіліктеп талдауынан көрінеді.

Зекең қай ақынның өлеңі туралы айтса да, сол ақынның шығармашылық болмысы, оның өлеңінің мәні мен мазмұны туралы көптің көзіне шалына бермейтін нәзік иірімдерді дәл танып, шығарманың әсемдігі мен әсерлілігінің сырын нақты көрсетеді. Бұл мүмкін ғалым ағамыздың өзінің шығармашылық жолын ақындықтан бастап, әдебиетімізде алғаш ақын боп танылғандығынан да болар.

Бұл туралы ғалымның өзі «Мен де бала кезімде өлеңге құмар едім. Өзім де өлең жаздым. Алғашқы өлеңімді сегізінші класта оқып жүргенде жаздым. Ол «Түнгі нажағай» деген өлең еді», – деп еске алады. Болашақ зерттеуші өлеңді жазып қана қоймай сол бала кезінің өзінде ысылған, сөздің қадірін жақсы түсінетін сол аймаққа белгілі ақындармен айтысқа да түскен, ол айтыстары аудандық, облыстық газеттерде басылып жас та болса ерте елге танылған. Мұның бәрі болашақ ғалымның әдебиеттегі алғашқы ізденістері еді. Кейін университет қабырғасында жүріп те ол өлең жазудан қол үзген жоқ. Қайта астана жұртшылығы арасында танылып, белгілі ақындардан қошемет сөздер де естіді. Ертеректегі өзінің бір естелігінде ««Еділ» деген өлеңімді атақты Қасым Аманжолов жатты да мақтады» деді. Мұның бәрі жас ақынды қанаттандырды, шабытына шабыт қосты. Өлеңнің сиқырлы сыры мен қырына тамсанып қана қоймай, оны ғылыми тұрғыдан танып, түсінуіне жол ашты.

«Сөйтіп жүргенімде бір жолы ақын Хамит Ерғалиев маған үзілді-кесілді: - Сенен үлкен ақын шықпайды. Әлім-берім өлеңді әркім-ақ жазады. Бірақ олар – жібі түзу өлеңшілер емес. Мені тыңдасаң, сен бұдан былай өлең жазба! Өлеңді қой, – деп қадалып отырып алды», – деп еске алады. Бұл ауыр үкім еді. Бірақ Зекең осы бір ауыз сөзге тоқтайды. Бұл үлкен мінездің, үлкен жүректің шешімі еді. Ғалымның өзі әр шығарманың өз мінезі болады дейді. Зейнолла Қабдолов сол мінезді өз ісі, өз тағдыры арқылы танытқан адам. Бірақ өлеңге деген құмарлық, оның сұлулығына деген іңкәрлік Зекеңнің санасында өмір

бойы сақталып қалды. Жақсы өлеңге, әсем ырғаққа, тапқыр ұйқасқа, әдемі айшықты тіркеске деген қызығушылығын, терең таным-түсінігі мен сүйіспеншілігін оның әрбір ауызекі сөзінен де, жазған мақалаларынан да айқын аңғаруға болатын еді.

Сонау елуінші жылдардың өзінде Абай лирикасы туралы толғана отырып жазған «Сылдырап өңкей келісім...» деген мақаласында жалпы лириканың сипатын, оның ішінде қазақ лирикасының «сыры мен сымбатын», «биігі мен тереңін» жан-жақты талдап, байлауы бекем үлкен тұжырымды ойлар айтады. Жалпы лириканың еуропалық тарихы мен теориясын түгел тексере зерделей келіп, Абай лирикасының асыл қасиеті мен терең мазмұнын, айшықты сұлу бояуларын жүйелі талдап, ғылыми тұрғыдан нақты баға береді. «Абай лирикасы сала-сала. Жалпы лирика деген ұғымға қандай қасиеттер тән болса, Абай өлеңдерінде соның бәрі бар. Белинскийше айтсақ, Абайды бірыңғай қайғының, яки қуаныштың ақыны деуге, не мұңшыл не күлкішіл деуге тіпті де болмайды. Абай лирикасында осының бәрі түгел, тұтас жатыр. Оның сырлы жырларындағы сәл ғана, ең бір жай сезінудің өзі оқушысының жан-жүйесін, көңіл-күйін түгел тебіренге толқытып, «барлық пернені түгел басып, барлық шекті түгел сөйлеткендей сайрайды». Бұл – ғажайып құбылыс», – деген пікірлерінен-ақ жас зерттеушінің алымы мен қарымы айқын байқалады.

Абайдан басқа С.Бегалин «Сапекеңнің сапары», А.Тоқмағанбетов «Азамат ақын», Ә.Сәрсенбаев «Теңіз жыршысы», Х.Ерғалиев «Өзегі толы ақжалын», Қ.Мырзалиев «Қадырдың қадыры», С.Сейфуллин, Б.Майлин, С.Мәуленов, Ж.Молдағалиев, Ф.Оңғарсынова, М.Мақатаев, О.Байбаков, А.Ершуов т.б. ақындардың жырларын өзек еткен мақалалары қаншама. Зерттеуші қай ақын туралы жазбасын оның өзгелерден ерекше көзге ұрып тұратын ерекшелігін мүлт жібермей тауып, сол бір шағын детальдан үлкен ой мен сыр түюге шебер. Зекең ақындық өнер туралы толғанғанда ешкімнің беделі мен атағына да қарамайды. Турасын айтады және өз пікірін дәлелді жеткізеді. «Майлин мұрасы мен мирасы» деген мақаласындағы мына бір ойлар соның айқын дәлелі бола алады. «Қазақ поэзиясының дамуына өзіндік үлес қосты дегенде біз қазақ өлеңін көркемдік жағынан еуропалық биікке көтеріп, оның мазмұндық пішінін тотының түгіндей құбылта құлпыртқан Абайдан әрі өрлетіп әкетті демейміз. Әділіне келсек, Бейімбет өлеңдерінің өрімі – ең жеңілі: түрі, ырғағы, ұйқасы: - Абай реформаларынан көш кейін жатады.

Демек кейбір зерттеулерде айтылып жүрген «Бейімбет – қазақ өлеңінің асқан шебері» деген пікір ұшқары, ағат. Мазмұн мен пікір жағынан қатар салмақтап байқасақ, оның суреткерлік шеберлігі әңгімелеріне қарағанда өлеңдерінде бәсең, әлсіз», – дейді. Расында да әр өнер туындысының, әр шығармашылық тұлғаның өз орны мен деңгейі бар екендігін білеміз. Бірақ соны көре тұрып кейде артықшылығын айтқанымызбен кемшілігін көрсетуден тайсақтап жататынымыз жасырын емес.

Мысалы, Асқар Тоқмағамбетовті бәріміз де оқып өстік, ол туралы жазылған сын еңбектермен де біршама таныспыз дей тұрғанымызбен де Зекең Асқар Тоқмағамбетовтің бұрын біз байқамаған өзге бір қырын, соны бір

мазмұнда баяндай жөнелгенде ақын жырларын енді ғана оқып отырғандай құныға, құмарта жөнелесің. Мұның сыры неде?

Зерттеуші ақын өлеңінің асыл қасиетін оның сөз астарына үңілуден, қазбалап қатпар қыртысын қопарудан бастамайды, керісінше өзі көрген, өзі куә болған ақын өлеңінің асқақ мазмұнын өмірдегі адамдар арасынан, оларға өлеңнің әсер ету ерекшелігін күнделікті тіршілік тауқыметімен байланыстыра, оқырман мен ақын арасындағы көзге көрініп тұрған оқиғалармен қабыстыра суреттей келіп, оның қоғамдық мәнін ашып көрсетуден бастайды. Зерттеуші осылайша аз ғана детальға көп мағына сыйдырумен өзінше жаңа жол тапқан секілді. Мысалы, Асқардың ақындық арынын, оның өлеңдерінің өз дәуірімен үндестігін былайша сипаттайды: «Асқар өзіне дейінгі шешендер секілді сөз сөйлемеді, өлең оқыды. Өлеңінің бас жағында Жайық бойының тарихын шола жырлап, бұл Исатай туған, Махамбет жүрген жер екенін тамылжыта толғап келді де, түйдек-түйдек сөз түйінін Ембінің бүгінгі күніне тіреді. Өлең мөлдіреп бұлақтай төгіліп тұр. Тыңдаушы жұрт демін ішіне тартып, жымжырт тынып қалған. Тек сұңқылдаған ақын үні ғана: ол бірден-бірге үдете, көсіле, есіле жырлады: көкте самолет ұшсын, жерде танктер өрсін, суда сүңгуірлер жүзсін десендер, «мұнайшылар мұнай бер, соны сізден сұрайды ел» деп барып», – бітірді дейді. Сыншы одан әрі ақын өлеңдерінің тақырыптық ерекшеліктері, идеялық ұстанымдары мен көркемдік сипаттарына әр бір өлеңнің ең бір сөз бен ырғақтың әсем үйлесім тапқан тұстарынан мысалдар келтіре отырып талдаулар жасайды. Ал жырдың танымдық, тәрбиелік мәнін бұл жерде тәптіштеп қайталап жатудың өзі артық болар еді.

З.Кабдолов өзі поэзиясымен бала кезінен таныс Хамит Ерғалиевтың шығармашылық жолы туралы мынадай пікір айтады: «Біз білетіндердің ішінде әрқашан ояу – от боп лаулап, «шоқ боп маздап» жүретін екі адам болса – бірі, бір адам болса, өзі – Хамит. Оның өлең жазуы, өлеңнің әр жолына өзін салуы, өзінің түп түгел өлеңге айналуы деген адам таңданғандай сұрапыл әрекет. Өйткені «жанды қинап арымай» шын мәніндегі өнер туындысы болмайтынын, «оңай жазылған нәрсенің оңбайтынын» (К.Федин) ақын терең түсінеді. Сондықтан оның өзіне қоятын талабы тым қатал». Мұндай ойға зерттеушінің бірден келмегенін оның күнделігін оқи отырып көз жеткіземіз. Онда: «Мен Хамит Ерғалиевтың кітабына алғы сөз жазуым керек. Хамит – өз машығымен айқын танылған дара талант. Осыны дәлелдеу керек. Ол осы биікке бірден келді ме? Жоқ. Ол қазақ фольклоры мен Жамбылдан бастап, көп әсерді басынан кешіріп, іздену жолынан өтті... Ол Махамбет әсерінде болды... Бұл да ізсіз өткен жоқ. Желдірмелік қана емес, сөз қорғасынын көп қорытты. Хамитта Қажым мен Тайырдың әсері де аз болған жоқ. Оны да тегін өтті деуге болмайды. Ол өлеңнің ойнақылығын күшейтті, аллитерация мен ассонансқа көп апарды. ...Бұдан кейін Хамит орыс жазушыларының жақсы әсерін қабылдай бастады», – деп өзінше болашақ жазатын жұмысына барлау жасайды. Сонан соң барып алдын ала өзі көздеген, өзі тапқан ақын шығармашылығындағы ерекшеліктерді нақты мысалдармен дәйектеп, талдаулар жасайды. Ақынның әрбір үйрену, өсу, шеберлікке жету жолындағы

белестер мен кемшіліктерін салыстыра зерделейді. Біздіңше шығармашылық процесс туралы мұнан нақты, мұнан дәл айтудың өзі қиын.

3.Қабдоловтың өлең туралы толғамдарын оқи отырып ол кісінің еш уақытта қатып қалған қасаң ғылыми стильді ұстанбағандығын, реті келгенде көсіліп, сол поэзияның тіліндей мөлдір де суретті айшықтарды молынан пайдаланғанын да айрықша атап өткеніміз абзал. Ол авторлық мәтінді оқуға ешқандай да нұқсан келтірмейтіндігін, керісінше тереңірек ұғуға, дұрыс пайымдауға септігін тигізіп тұратынын да көптеген зерттеушілер атап көрсетеді.

Көрнекті ғалым, академик Зәки Ахметов: «Әдеби шығарманы талдағандағы дәйектілік, әр пікірдің дәлелділігі, айтылған ойлардың көңілге қона кететіндігі және баяндаудың тартымдылығы, келелі ойдың келісті сөзбен жеткізілетіні Зейнолла Қабдоловтың зерттеу стиліне, айту мәнеріне өзіндік сипат, жақсы ажар беріп тұратын қасиеттер», – десе, профессор О.Бүркіт «Ғылыми фактілерді кәдімгі күнделікті тұрмыста қолданылатын баяндау тәсілімен беру – бұрын ғылымда көп кездеспеген қолданыс», – деген тұжырым жасайды. Мұнан шығатын қорытынды, Зейнолла Қабдолов ешқашан да өзінің жазу стилін өзгертіп, ойын нақтылап тақ па тұқ жеткізуге тырыспаған, яки «көмекей әулие» секілді көмейіне келген сөзді тежемеген, өзіне қалай қолайлы болса солай қолданған, оқырманға қалай түсінікті деп тапса солай жазған. Бұл жағынан ол ұтпаса ұтылған жоқ.

Қорыта айтқанда, академик Зейнолла Қабдоловтың қазақ өлеңі туралы ой-толғамдарының қазақ әдебиеттану ғылымында алатын орны ерекше. Зерлі сөз бен ұтымды пікірлері әлі талай жылдар бойы халқымыздың рухани қазынасын сараптап, саралау жолында бағыт-бағдарымызды айқындауға темірқазықтай тура нысана болып қалары сөзсіз.